

Paulina Konca*

Uniwersytet Śląski w Katowicach

Sądowa aktualizacja znaczenia tekstu prawnego w trzech pytaniach

1. Wprowadzenie

Przez pojęcie sądowej aktualizacji znaczenia tekstu prawnego należy rozumieć działania polegające na tym, że sądy, w odpowiedzi na zmianę okoliczności, nadają przepisom nowe znaczenie, dotychczas nieprzyjmowane. Zmianie ulegają okoliczności różnego rodzaju: następują przemiany społeczne i gospodarcze, rozwija się nauka i technologia, uchwała się nowe regulacje prawne, ewoluuje język. Problem wpływu zmieniających się okoliczności na znaczenie był przez lata żywo dyskutowany w przypadku konstytucji¹, natomiast w samej literaturze dostrzega się, że dotąd (poza nielicznymi wyjątkami²) nie prowadzono pogłębionych badań nad wpływem zmiany

* ORCID: 0000-0003-1532-8693; e-mail: paulinakonca@gmail.com; autorka jest stypendystką Fundacji na rzecz Nauki Polskiej (START 2023).

¹ B. Ackerman, *The Living Constitution*, „Harvard Law Review” 2007, vol. 120, no. 7, s. 1737–1812; R.E. Barnett, E. Bernick, *The Letter and the Spirit: A Unified Theory of Originalism*, „The Georgetown Law Journal” 2018, vol. 107, issue 1, s. 1–55; S. Brittain, *The Case for an Originalist Approach to Constitutional Interpretation in Ireland*, „Trinity College Law Review” 2010, no. 13, s. 71–93; L.B. Solum, *Originalism and Constitutional Construction*, „Fordham Law Review” 2013, vol. 82, no. 2, s. 453–538; D.A. Strauss, *Do We Have a Living Constitution?*, „Drake Law Review” 2011, vol. 59, s. 973–984; T. Gizbert-Studnicki, *Oryginalizm i living constitutionalism a koncepcja państwa prawnego*, w: *Państwo prawa i prawo karne. Księga jubileuszowa Profesora Andrzeja Zolla*, t. 1, red. P. Kardas, T. Sroka, W. Wróbel, Wolters Kluwer, Warszawa 2012, s. 147–165; G. Maroń, *Oryginalizm Antonina Scalii jako teoria wykładni prawa*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2010, nr 4, s. 23–52.

² Wśród wyjątków należy wskazać przede wszystkim: W. Eskridge, *Dynamic Statutory Interpretation*, Harvard University Press, Cambridge, Mass. – London 1994. W tym miejscu pomijam zasadniczo teksty na temat aktualizacji poszczególnych przepisów, np. G. Cerdeira Bravo de Mansilla, *Constitucionalidad de la Ley*

okoliczności na znaczenie przepisów ustaw³. Wypracowanie ram teoretycznych dla analizy wskazanego zagadnienia staje się tym istotniejsze, że dynamika różnorodnych zmian z każdym rokiem przyspiesza.

W niniejszym artykule skupiam się na problemie złożoności decyzji w zakresie sądowej aktualizacji znaczenia tekstu prawnego oraz na pytaniu o rolę sądów i prawodawcy w zakresie dokonywania aktualizacji. Celem nie jest wyczerpujące przedstawienie problematyki aktualizacji znaczenia tekstu prawnego, ale zaproszenie do refleksji nad prezentowanym zagadnieniem.

Na początek należy poczynić uwagę terminologiczną. Posługuję się określeniem „aktualizacja znaczenia”, a nie określeniem „wykładnia dynamiczna” z dwóch powodów. Po pierwsze, pojęcie wykładni dynamicznej funkcjonuje w orzecznictwie w różnych kontekstach. Czasem jest definiowane jako wykładnia dostosowana do każdego przypadku i wręcz utożsamiane z wykładnią operatywną. Zakresy pojęć „aktualizacja znaczenia” i „wykładnia dynamiczna” nie zawsze pokrywają się ze sobą. Po drugie, choć nie ulega wątpliwości, że prezentowana tu problematyka w dużej mierze dotyczy tematyki wykładni, to należy pamiętać, że działania dokonywane w ramach tzw. wykładni dynamicznej nie mieszczą się w niektórych definicjach wykładni⁴. Posługiwanie się określeniem „aktualizacja” nie przesądza tego, czy w danym przypadku mowa o wykładni, czy o innego rodzaju działaniu podejmowanym przez sąd. Ponadto określenie to, przekraczając tradycyjny podział na tworzenie i stosowanie prawa, może być z powodzeniem stosowane na gruncie różnych systemów prawnych – zarówno prawa stanowionego, jak i precedensowego. Stawiane w ramach aktualizacji pytania analizowane w niniejszym tekście zasadniczo nie różnią się w zależności od kultury prawnej – inne mogą być natomiast odpowiedzi udzielane w ramach poszczególnych systemów⁵.

Aktualizacja tekstu prawnego polega na podjęciu nie jednej, ale kilku decyzji. Po pierwsze, konieczne jest stwierdzenie, czy w danym zakresie nastąpiła zmiana okoliczności. Po drugie, należy odpowiedzieć na pytanie, czy i w jaki sposób ta zmiana wpływa lub mogłaby wpływać na znaczenie przepisu. Po trzecie, sąd musi zdecydować, czy wolno mu oprzeć rozstrzygnięcie na zaktualizowanym znaczeniu.

13/2005, *sobre el matrimonio homosexual un ejemplo, hoy, de interpretación sociológica o evolutiva, fundada en razones de igualdad*, „Revista de derecho privado” 2013, nr 97/2, s. 25–86; M. Królikowski, *Mechanizm sądowego miarkowania wysokości zachowku jako przejaw dynamicznej wykładni prawa cywilnego*, „Przegląd Prawa i Administracji” 2020, t. 120, cz. 2, s. 405–416.

³ T.R. Lee, S.C. Mouritsen, *Judging Ordinary Meaning*, „The Yale Law Journal” 2017, vol. 127, s. 788–879.

⁴ T. Endicott, *Legal Interpretation*, w: *The Routledge Companion to Philosophy of Law*, ed. A. Marmor, Routledge, New York 2012, s. 109–122; M. Robertson, *The Impossibility of Textualism and the Pervasiveness of Rewriting in Law*, „Canadian Journal of Law and Jurisprudence” 2009, vol. 22, s. 401.

⁵ W niniejszym tekście przywoływane są przykłady z różnych porządków prawnych, czasami prezentujące rozwiązania wybranych problemów. Mają one zilustrować wyzwania pojawiające się w ramach poszczególnych pytań składających się na aktualizację. Tekst skupia się na pytaniach, a nie na udzieleniu szczegółowych odpowiedzi na gruncie określonych systemów.

W publikacjach poświęconych wykładni prawa często przewija się zaczerpnięte z dziecięcej literatury pytanie „which is to be master?”⁶. W publikacji poświęconej zagadnieniu prawa interpretacyjnego zauważyłam, że „duża część dyrektyw interpretacyjnych odnosi się nie tylko do tego, jak interpretować, ale przede wszystkim, jaka jest rola interpretatorów. (...) Pytanie o to *jak*, jest więc zawsze przynajmniej w pewnym sensie czy zakresie pytaniem o to *kto*”⁷. Każde z pytań, które muszą postawić sobie sądy, dokonując aktualizacji, wiąże się również z rozstrzygnięciem, kto jest w danej sytuacji kompetentny do udzielenia wiążącej odpowiedzi. Kwestia „kto?” musi być rozstrzygnięta równocześnie z pytaniem „jak?”.

Ponieważ precyzyjne określenie, kiedy kreatywne stosowanie prawa przekracza dozwolone granice, jest dalekie od oczywistości, pytanie o rolę sądów we współtworzeniu prawa od dawna powraca na gruncie różnych porządków prawnych⁸. Nie ulega wątpliwości, że podobnie jak w systemach kultury *common law*, w których obowiązuje także prawo precedensowe, nie ma mowy o zrównaniu sędziego z prawodawcą ani tym bardziej o podejmowaniu przez sądy arbitralnych działań (wszak nawet entuzjaści sądowego prawotwórstwa przyznają, że nie powinno być anarchiczne, pozbawione zasad ani stronnicze⁹), element twórczy jest obecny także w orzecznictwie *civil law*, a więc systemów prawa stanowionego. W polskiej literaturze podkreśla się ponadto, że choć rola sędziego musi być realizowana twórczo, to „sam podział władz sugeruje, że sędziowie nie są legitymowani do działalności prawotwórczej. Utrzymanie równowagi między aktywnością sędziego i zakazem prawotwórstwa jest najistotniejszym zadaniem współczesnej judykatury”¹⁰.

⁶ L.D. Jellum, „Which is to be master,” *the judiciary or the legislature? When statutory directives violate separation of powers*, „UCLA Law Review” 2009, vol. 56, s. 837–898; A. Geddis, B. Fenton, „Which Is to Be Master?” – *Rights-Friendly Statutory Interpretation in New Zealand and the United Kingdom*, „Arizona Journal of International and Comparative Law” 2008, vol. 25, s. 733–778; R.H. Jackson, *The Meaning of Statutes: What Congress Says or What the Court Says*, „American Bar Association Journal” 1948, vol. 34, s. 535–538; T.L. Jipping, *Which is to Be Master: The People, Judges, and the Constitution’s Meaning*, „Liberty UL Review” 2007, vol. 2, s. 419–458.

⁷ P. Konca, *Prawo interpretacyjne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2022, s. 306.

⁸ M.J. Golecki, B. Wojciechowski, *Conceptualising judicial application of law in the Polish theory of legal interpretation*, „Review of Central and East European Law” 2020, vol. 45, no. 2–3, s. 229–247; P.A. Maraniello, *El activismo judicial, una herramienta de protección constitucional*, „Tla-melau: revista de ciencias sociales” 2012, n° 32, s. 46–83; A. Barak, *A Judge on Judging: the Role of a Supreme Court in a Democracy*, „Harvard Law Review” 2002, vol. 116, s. 19–162; R. Keane, *Judges as lawmakers: the Irish experience*, „Radharc” 2003, vol. 4, s. 81–98; A. Visegrády, *Prawo sędziowskie na Węgrzech*, „Filozofia Publiczna i Edukacja Demokratyczna” 2013, t. 2, s. 6–21; J. Piątkowski, *Modyfikacja tekstu prawnego w orzecznictwie Sądu Najwyższego – problem wykładni prawa czy niedozwolona wypowiedź normatywna*, „Studia z Zakresu Prawa Pracy i Polityki Społecznej” 2024, t. 31, z. 1, s. 29–41; L. Morawski, *Zasada trójpodziału władzy. Trybunał Konstytucyjny i aktywizm sędziowski*, „Przegląd Sejmowy” 2009, nr 4, s. 59–74; J. Wróblewski, *Sądowe stosowanie prawa a prawotwórstwo*, „Państwo i Prawo” 1967, z. 6, s. 865–878.

⁹ C.E. Clark, D.M. Trubek, *The creative role of the judge: restraint and freedom in the common law tradition*, „The Yale Law Journal” 1961, vol. 71, no. 2, s. 275.

¹⁰ P. Skuczyński, M. Zirk-Sadowski, *Dwa wymiary etyki zawodowej sędziów*, „Krajowa Rada Sądownictwa” 2012, nr 1, s. 22.

W dalszej części tekstu stawiam trzy pytania, które składają się na proces dokonywania aktualizacji i przedstawiam wyzwania, które ze sobą niosą¹¹. Prezentuję także podstawowe kryteria pozwalające ustalić granice między twórczą aktywnością sędziego a sądowym prawotwórstwem w ramach dokonywania sądowej aktualizacji prawa.

2. Czy zmieniły się okoliczności?

Pierwszy krok do dokonania aktualizacji to stwierdzenie, że w jakimś zakresie nastąpiła zmiana, która może mieć wpływ na sposób rozumienia przepisu lub wiązać się z potrzebą dokonania nowelizacji w prawie. Zarówno w literaturze, jak i w prawodawstwie¹² wymienia się kilka obszarów takich zmian. Obok przemian społecznych (mogących wiązać się m.in. ze zmianami w deklarowanym systemie wartości), gospodarczych i społeczno-gospodarczych wskazuje się na rozwój technologii, techniki i nauki. Na sposób rozumienia tekstu prawnego wpływają również przeobrażenia otoczenia prawnego – wprowadza się nowe regulacje i uchyla lub zmienia dotąd obowiązujące¹³. Ewoluuje także język: powstają nowe słowa, a już istniejące zyskują nowe znaczenie albo wychodzą z użycia, aktualizowane są rekomendacje odnośnie do posługiwania się poszczególnymi zwrotami. Nierzadko jedna okoliczność wiąże się ze zmianami w różnych obszarach, np. przemiany społeczne mogą wpłynąć na sposób rozumienia określonych wartości chronionych prawem lub na poszerzenie ich katalogu, a także na definicje zwrotów używanych w języku ogólnym.

W uzasadnieniach sądowych nie zawsze pojawia się szczegółowe odniesienie do samej zmiany. Wynika to stąd, że zmiany są często ewidentne i nie muszą być wykazywane ani szerzej opisywane. Wówczas problem skupia się po prostu wokół pytania o to, czy wpływają one na sposób rozumienia przepisu. Być może jest to jeden z powodów, dla których, analizując wpływ zmiany okoliczności na znaczenie przepisu, często pomija się w dyskursie pytanie o to, na jakiej podstawie sądy tę zmianę okoliczności stwierdzają.

¹¹ Trzeba w tym miejscu podkreślić, że nie jest to sformalizowana procedura. Choć w pewnym zakresie niektóre spostrzeżenia są, siłą rzeczy, czynione najpierw, stanowiąc impuls do podjęcia dalszych kroków, to – podobnie jak w przypadku innych decyzji podejmowanych w procesie stosowania prawa – nie zawsze możliwe jest rozdzielenie poszczególnych decyzji w ramach aktualizacji czy ich chronologiczne uporządkowanie, tym bardziej bez możliwości rewizji raz podjętych decyzji.

¹² Zob. sekcję 6 irlandzkiego *Interpretation Act 2005* (Number 23 of 2005). Wątek ten zostanie rozwinięty w dalszej części tekstu.

¹³ W tym miejscu nie mam na myśli sytuacji, w której zmiany bezpośrednio wpływają na treść danej normy, ale np. na poszerzenie katalogu wartości chronionych prawem czy wprowadzenie do systemu przepisów, które lepiej realizują cele dotychczas realizowane przez interpretowany przepis. Tematem artykułu jest bowiem sądowa aktualizacja znaczenia tekstu prawnego w sytuacji, w której prawodawca nie wprowadza zmian do tekstu będącego przedmiotem aktualizacji. Stąd też pozostawiam poza zakresem rozważań problem rozróżnienia między zmianą tekstu prawnego a zmianą normatywną.

W tym miejscu należy poczynić dwie uwagi. Pierwsza dotyczy wykazywania zmiany, a druga pytania o to, kto jest uprawniony do potwierdzenia, że ona nastąpiła.

W kontekście pierwszej uwagi, stwierdzenie, czy zmiana wystąpiła, zazwyczaj nie wymaga głębszej refleksji, jednak w pewnych przypadkach może nastęrczać trudności. Jeśli zmiany są ewidentne (np. pojawienie się na ulicach hulajnóg elektrycznych), to sąd nie musi ich udowadniać ani szczegółowo wyjaśniać. Podobnie, gdy są łatwe do wykazania, jak w przypadku zmian w przepisach prawa. W sytuacji, gdy zmieniające się okoliczności dotyczą samego prawa, nowelizacje są zresztą zawsze przywoływane przez sąd w uzasadnieniu.

Stwierdzenie, czy zmiana wystąpiła, bywa jednak kwestią oceną. Problem w ocenie może dotyczyć na przykład zmian w systemie wartości czy przyzwolenia na określone zachowanie¹⁴. Gdy dany sposób postępowania w odczuciu dużej grupy społecznej jest nadal/już usprawiedliwiony i w odczuciu równie dużej grupy już/nadal niedopuszczalny, wówczas trudno mówić o wytworzeniu się nowego modelu postępowania. Warto zauważyć, że nawet jeśli chodzi o postęp naukowy jako zmieniającą się okoliczność mającą pośredni wpływ na sposób rozumienia przepisów, to istnieją takie kwestie, co do których sami przedstawiciele nauki nie są zgodni, co może mieć związek na przykład z podważaniem wyników badań ze względu na zarzuty dotyczące stosowanej metodologii. Do tego rodzaju kontrowersji mogą dojść także odmienne wizje co do skuteczności określonych działań czy różne cele stawiane sobie przez poszczególne grupy.

Kontrowersje wokół stwierdzenia zmian mogą dotyczyć przede wszystkim, choć nie tylko, zagadnień z pogranicza nauki i porządku etycznego¹⁵. Problem nowego definiowania pojęć i akceptacji zachodzących zmian szczególnie uwidacznia się na gruncie bioetyki – dzieje się tak z wielu powodów, w tym ze względu na konieczność wyśrodkowania między argumentami etycznymi i naukowymi, z których ponadto każde mogą być przedmiotem osobnych sporów¹⁶.

Podsumowując, należy zaznaczyć, że samo wskazanie przez organ orzekający, iż zmiana nastąpiła, jest bez wątpienia istotnym elementem uzasadnienia w sytuacji

¹⁴ W. Ostafiński, *Jestem agresywny czy stanowczy? O komunikowaniu agresji i mowie nienawiści we współczesnej rzeczywistości społecznej*, „Edukacja. Terapia. Opieka” 2020, vol. 2, s. 20–32; A. Mazurek, *Jeszcze adoracja, czy już przestępstwo? Regulacje prawne a werbalna przemoc seksualna wobec kobiet*, w: *Naukowa analiza wybranych problemów społecznych*, red. K. Kalbarczyk, K. Skrzątek, Wydawnictwo Naukowe Tygiel, Lublin 2020, s. 249–258.

¹⁵ J. Domaradzki, *O definicjach zdrowia i choroby*, „Folia Medica Lodziensia” 2013, vol. 40, nr 1, s. 5–29; K. Grotkowska, K. Kobylński, *Analiza argumentu zdrowia publicznego w dyskusji nad legalizacją miękkich narkotyków*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Iuridica” 2016, nr 76, s. 63–76; S. Biały, *Sprawy rodziny: podstawowe elementy dyskusji nad bioetyką jako nauką*, „Studia nad Rodziną” 2015, t. 19, nr 2(37), s. 7–25.

¹⁶ Zob. J. Stelmach, *Czego nie wiemy o bioetyce prawniczej?*, w: *Rozprawy i studia. Księga pamiątkowa dedykowana profesorowi Aleksandrowi Lichorowiczowi*, red. E. Kremer, Z. Truszkiewicz, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2009, s. 231–239; B. Brożek, M. Soniewicka, J. Stelmach, W. Załuski, *Paradoksy bioetyki prawniczej*, Wolters Kluwer, Warszawa 2010.

dokonywania aktualizacji, ale w pewnych przypadkach może się okazać niewystarczające. Wówczas niezbędne jest przedstawienie bardziej szczegółowego wyjaśnienia, w którym warto odwołać się również do dodatkowych materiałów, w tym do naukowych opracowań, o ile to możliwe. W przypadkach spornych odpowiedź na pytanie o wystąpienie zmiany staje się przedmiotem oceny. Z pewnością nie można jej dokonać arbitralnie i samo przekonanie sądu o zmianie okoliczności nie jest wystarczające. Wówczas tym istotniejsze staje się pytanie o to, kto ma ostateczne uprawnienie do jej potwierdzenia.

Odnosnie do drugiej z poczynionych uwag, jeśli zmiana dotyczy tematów kontrowersyjnych, to brak uznania zachodzących zmian przez samego prawodawcę powinien być dla sądów sygnałem, by odwoływać się do pierwotnej wizji, jaką przyjął. Zwolennicy amerykańskiego oryginalizmu dostrzegają, że nierzadko jest to nawet prostsze niż dokonywanie aktualizacji, bowiem łatwiej być historykiem niż filozofem moralności¹⁷.

Jak zauważyła Sławomira Wronkowska-Jaśkiewicz w zdaniu odrębnym do wyroku Trybunału Konstytucyjnego dotyczącego ustalenia wieku emerytalnego na co najmniej 60 lat dla kobiet i co najmniej 65 lat dla mężczyzn, „tak długo, jak istnieją okoliczności uzasadniające zróżnicowanie wieku emerytalnego według kryterium płci, zróżnicowanie to nie jest – moim zdaniem – niezgodne z art. 32 i art. 33 Konstytucji. Staje się, a raczej stopniowo stawać się może niezgodne, jeśli następują zmiany szeroko rozumianej sytuacji społecznej (wzrost aktywności zawodowej kobiet, zmiana modelu rodziny, rozbudowa instytucji opiekuńczych i pielęgnacyjnych). Przy czym ustalenie, czy zmiany tego rodzaju zachodzą i decyżę, czy są one na tyle istotne, by podjąć działania legislacyjne wyrównujące wiek emerytalny kobiet i mężczyzn, pozostawiono ustawodawcy”¹⁸.

To prawodawca ma narzędzia i legitymację do tego, by ustalać zajście niektórych rodzajów zmian i dostosowywać do nich rozwiązania prawne. Jeśli brakuje możliwości jednoznacznej oceny wystąpienia zmiany, to jedynym dostępnym oficjalnym konsensem jest uchwalone prawo, które do tej pory nie zostało znowelizowane.

3. Jaki jest wpływ zmiany okoliczności na znaczenie przepisu?

Drugie pytanie dotyczy tego, czy i w jaki sposób zmiana wpływa lub mogłaby wpływać na znaczenie przepisu. Niebudzącym kontrowersji jest stwierdzenie, że to sąd ustala znaczenie: prezentuje możliwe rezultaty wykładni przepisu lub odnosi się krytycznie albo aprobująco do interpretacji zaproponowanej przez stronę.

Decyzja, czy aktualizować i ustalenie zaktualizowanej treści zawsze wiąże się z podjęciem refleksji, która w przypadku różnych sądów prowadzi niekiedy do odmiennych

¹⁷ A. Scalia, B.A. Garner, *Reading Law: The Interpretation of Legal Texts*, West Group, St. Paul 2012, s. 402.

¹⁸ Zdanie odrębne sędzi TK Sławomiry Wronkowskiej-Jaśkiewicz do wyroku Trybunału Konstytucyjnego z dnia 15 lipca 2010 r., K 63/07, OTK-A 2010, nr 6, poz. 60.

rozstrzygnięć. Rozbieżności mogą pojawić się na dwóch etapach. Po pierwsze (1), wystąpienie zmiany nie zawsze wiąże się z decyzją o dokonaniu aktualizacji. Sądy różnie odpowiadają na pytanie o to, czy zmiana ma wpływ na znaczenie – te różnice mogą wynikać zarówno z odpowiedzi na trzecie pytanie (czy sąd jest uprawniony do dokonania aktualizacji), jak i właśnie na pytanie drugie (ocena wpływu zmiany na znaczenie może się różnić). Po drugie (2), jeśli zmiana wpływa na znaczenie, powstaje pytanie, w jaki sposób. Nawet decyzja, by zaktualizować przepis, może prowadzić do odmiennych rozstrzygnięć w przypadku różnych sądów.

Aby zobrazować, jak zróżnicowane są decyzje podejmowane w ramach drugiego zagadnienia, przyjrzyjmy się dwóm sprawom, w których polskie sądy orzekały na podstawie uchwalonego ponad pół wieku temu kodeksu wykroczeń¹⁹.

Ad 1. Pierwsza sprawa dotyczyła mężczyzny rozpowszechniającego za pośrednictwem strony internetowej nieprzyzwoite rysunki. Został on obwiniony o czyn z art. 141 k.w., stanowiącego, że „kto w miejscu publicznym umieszcza nieprzyzwoite ogłoszenie, napis lub rysunek (...), podlega karze (...)”. Sąd Rejonowy umorzył postępowanie o wykroczenie, uznając, że Internet nie jest miejscem publicznym. Stwierdził, że „treści dostępne w Internecie stanowią jedynie zapis danych na komputerze i trudno uznać, że twardy dysk takiego komputera, czyli nośnik magnetyczny, jest miejscem i do tego miejscem publicznym”²⁰. Sąd doskonale zdawał sobie sprawę z faktu, że w czasie wprowadzenia przepisu nie istniał jeszcze Internet, jednak uznał, że zmiana okoliczności nie wpływa na sposób rozumienia określenia „miejsce publiczne”. Inaczej orzekł Sąd Najwyższy, który stwierdził, że Internet, choć jest przestrzenią wirtualną, ma charakter miejsca publicznego. Dokonując wykładni celowościowej i odwołując się do ugruntowanego orzecznictwa, podniósł, że warunkiem uznania, iż działanie ma charakter publiczny, jest „możliwość dostrzeżenia zachowania przez większą, nieoznaczoną liczbę osób”. Podkreślił, że strona internetowa, na której pojawiły się rysunki, „jest witryną ogólnodostępną, niezabezpieczoną loginem czy hasłem. Witrynę tę może odwiedzić każdy użytkownik Internetu. W związku z powyższym należy uznać, że strona ta zawiera treści, które znajdują się w określonym miejscu (określonej przestrzeni) Internetu i jednocześnie jest dostępna dla nieograniczonej liczby osób”. Wskazał, że posłużył się wykładnią dynamiczną, „biorąc pod uwagę rozwój osiągnięć technicznych, cywilizacyjnych i potrzeb współczesnych”. Należy zaznaczyć, że w uzasadnieniu przywołanego tu orzeczenia Sąd Najwyższy wyraźnie odniósł się do wszystkich trzech aspektów aktualizacji: jasno określił wystąpienie zmiany i uzasadnił, że dokonanie aktualizacji nie jest wkroczeniem w kompetencje prawodawcy.

Ad 2. Możliwa jest także sytuacja, w której dwa sądy aktualizują znaczenie tego samego przepisu, ale dochodzą przy tym do różnych wniosków. Przykładem jest wielokrotnie już analizowana w piśmiennictwie sprawa łódzkiego drukarza, który ze

¹⁹ Ustawa z dnia 20 maja 1971 r. Kodeks wykroczeń (tekst jedn. Dz. U. z 2023 r., poz. 2119, ze zm.), dalej: k.w.

²⁰ Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 17 kwietnia 2018 r. (IV KK 296/17, OSP 2019, nr 2, poz. 15) cytujące postanowienie sądu *in meriti*.

względu na swoje przekonania religijne, powołując się na gwarancje wolności sumienia i religii wynikające z art. 53 ust. 1 Konstytucji RP, nie zgodził się na wydrukowanie roll-upu dla Fundacji działającej na rzecz wprowadzania zasad równego traktowania osób LGBT w miejscu pracy²¹. Drukarz został obwiniony o czyn z art. 138 k.w., stanowiącego, że kto, zajmując się zawodowo świadczeniem usług, (...) umyślnie bez uzasadnionej przyczyny odmawia świadczenia, do którego jest obowiązany, podlega karze grzywny.

Sąd Najwyższy wskazał, że przy interpretacji tego przepisu należy stosować wykładnię celowościową i analizować znamiona art. 138 k.w. pod kątem współczesnych tendencji cywilizacyjnych i potrzeb społecznych²². Oparł się na zaktualizowanym znaczeniu przyjmowanym już wcześniej w orzecznictwie, wskazując, że omawiany przepis zyskał na przestrzeni lat walor przepisu antydyskryminacyjnego. Na marginesie należy wskazać, że sądy co do zasady powinny uwzględniać w procesie wykładni to, co zostało wcześniej ustalone w odniesieniu do podobnych spraw: kwestia ta ma doniosłe znaczenie na gruncie *common law*²³, a w porządku prawa stanowionego związana jest z postulatem jednolitości orzecznictwa²⁴, którego realizacja, choć doznająca pewnych ograniczeń ze względu na zasadę samodzielności jurysdykcyjnej sądu²⁵ i niezawisłości sędziego²⁶, ma zwiększać przewidywalność orzeczeń i równość. Samo wypracowanie w orzecznictwie konsensusu odnośnie do przypadków dotychczas uznawanych w dyskursie za trudne również może być uznane za rodzaj zmiany okoliczności w szeroko rozumianym otoczeniu normatywnym przepisu (choć raczej nie jest brane pod

²¹ A. Kotowski, J. Krzewicki, *O związkach prawa, wolności i moralności w kontekście dyrektywy wykładni prawa – uwagi na tle sprawy „łódzkiego drukarza”*, „Prokuratura i Prawo” 2018, nr 12, s. 85–118; M. Iwański, *Odpowiedzialność za odmowę świadczenia usługi (art. 138 Kodeksu wykroczeń) na tle kolizji zasad konstytucyjnych. Rozważania na kanwie przypadku łódzkiego drukarza o styku prawa karnego sensu largo oraz prawa konstytucyjnego*, „Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych” 2018, z. 7, s. 1–46; W. Ciszewski, *Kazus łódzkiego drukarza (uwagi do artykułu Mikołaja Iwańskiego z perspektywy teorii prawa)*, „Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych” 2019, z. 2, s. 59–73; G. Maroń, *Sędziowie jako „arbitrzy moralni” i „moralisci” na przykładzie wybranych orzeczeń sądów karnych*, „Prokuratura i Prawo” 2020, nr 10–11, s. 5–38.

²² Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 14 czerwca 2018 r., II KK 333/17, OSNKW 2018, poz. 9, nr 61.

²³ R. Dworkin, *Law's Empire*, Harvard University Press, Cambridge, Mass. – London 1986, s. 228–238; D. Bailey, *Settled Practice in Statutory Interpretation*, „The Cambridge Law Journal” 2022, vol. 81, issue 1, s. 28–49; C. Baldacci, *The Common Law of Interpretation*, „Virginia Law Review” 2022, vol. 108, no. 5, s. 1243–1288; D. Vong, *Binding precedent and English judicial law-making*, „Jura Falconis” 1984, no. 21, s. 318–346.

²⁴ T. Grzybowski, *Jednolitość orzecznictwa a paradygmat interpretacyjny (ze szczególnym uwzględnieniem reguły clara non sunt interpretanda)*, „Archiwum Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej” 2013, nr 2(7), s. 25–37; A. Choduń, T. Grzybowski, *Jednolitość orzecznictwa a paradygmat interpretacyjny ze szczególnym uwzględnieniem reguły clara non sunt interpretanda* – artykuł polemiczny, „Archiwum Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej” 2014, nr 2(9), s. 134–140.

²⁵ M. Andrzejewski, *Samodzielność jurysdykcyjna w procedurach sądowych*, „Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów Uniwersytetu Jagiellońskiego. Nauki Społeczne” 2016, nr 15/4, s. 33–51.

²⁶ A. Damasiewicz, *Niezawisłość sędziego cywilisty w kontekście stabilności prawa*, w: *Stabilność prawa w kontekście wartości, instytucji i funkcjonowania systemu prawnego*, red. T. Biernat, Oficyna Wydawnicza AFM, Kraków 2016, s. 141–170.

uwagę samodzielnie, ale wraz z innymi zmianami będącymi impulsem do wypracowania nowych rozwiązań).

Sąd Najwyższy zwrócił uwagę nie tylko na przemiany gospodarcze, ale także na pojawienie się nowych potrzeb oraz na sposób, w jaki orzecznictwo, aktualizując znaczenie art. 138 k.w., na takie potrzeby odpowiada. Uznał, że powołanie się przez obwinionego na przekonania religijne nie stanowiło uzasadnionej przyczyny odmowy wykonania świadczenia.

Przyjęta przez Sąd Najwyższy wykładnia dynamiczna przepisu nie spotkała się z aprobatą Trybunału Konstytucyjnego²⁷, który również dostrzegł, że podstawowym celem przepisu wprowadzonego do systemu prawnego w realiach społeczno-gospodarczych związanych z gospodarką nakazowo-rozdzielczą było zagwarantowanie, pod groźbą kary, że osoby zajmujące się zawodowo świadczeniem usług będą to robić po cenach urzędowych, a przy tym zauważył, że na początku XXI wieku do celu, jakim jest zagwarantowanie realizacji usługi, dodano jeszcze cel antydyskryminacyjny. Inaczej jednak niż Sąd Najwyższy, Trybunał Konstytucyjny stwierdził, że obecnie przepis nie realizuje ani jednego z tych celów. Zmieniły się bowiem nie tylko realia społeczno-gospodarcze, ale i prawo. W ocenie Trybunału gwarancją wykonania usługi stały się w dzisiejszych czasach inne, w szczególności cywilne, środki prawne, a wprowadzenie w drodze ustawy przymusu kontraktowania jest współcześnie stosowane jedynie wyjątkowo. Jak zauważył Trybunał, wymierzone na podstawie art. 138 k.w. kary są niskie albo sądy odstępują od ich wymierzenia. Wskazał, że ustawodawca zapewnia ochronę konsumenta innymi środkami, np. określając w ustawach szczególnych obowiązki określonych świadczeń, które mają znaczenie dla społeczeństwa i zaspokajają określone potrzeby jednostki. Trybunał Konstytucyjny orzekł, że art. 138 w części zawierającej słowa „albo umyślnie bez uzasadnionej przyczyny odmawia świadczenia, do którego jest obowiązany” jest niezgodny z art. 2 Konstytucji RP.

Ze względu na kompetencje Trybunału Konstytucyjnego, konsekwencje wydanego przez niego orzeczenia są znacznie dalej idące niż w przypadku orzeczenia Sądu Najwyższego i nie ulega wątpliwości, że dokonana aktualizacja wiąże się z poprawieniem ustawodawcy, do czego Trybunał został na mocy Konstytucji upoważniony²⁸. W tym miejscu najistotniejsze jest jednak dostrzeżenie różnicy w ocenie wpływu zmiany okoliczności na znaczenie przepisu. Oba sądy przyjmują podejście aktualizujące. Oba stosują wykładnię celowościową i funkcjonalną. Skutki dokonanych przez nie ocen są jednak diametralnie różne.

Tytułem podsumowania można zwrócić uwagę na trzy kwestie. Po pierwsze, możliwe jest nie tylko, że dwa sądy udzielą różnych odpowiedzi na pytanie o to, czy zmiana ma wpływ na znaczenie, ale też, że dwa sądy odmiennie zaktualizują ten sam przepis. Ustalenie, „co słowa są w stanie wyrazić poprzez nadanie im znaczenia w świetle

²⁷ Wyrok TK z dnia 26 czerwca 2019 r., K 16/17, LEX nr 2684714.

²⁸ Art. 188 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz. U. Nr 78, poz. 483, ze zm.).

tęgo, co nieprzewidziane²⁹, może nastęrczać trudnoći. Różnice mogą wynikać przede wszystkim z odmiennej oceny konsekwencji ustalenia takiej, a nie innej zaktualizowanej treści w świetle różnych okoliczności, w tym ze względu na odniesienie się do różnych przepisów prawa, odmienne określenie celów, które miały takim przepisom przyświecać³⁰ czy stawianie różnych wymogów co do tego, w jaki sposób powinno się zabezpieczać chronione prawem wartości i jak te wartości rozumieć³¹.

Po drugie, konsekwencje aktualizacji oceniane na gruncie trzeciego pytania zależą również od tego, jakie znaczenie ustalono. Zaktualizowane znaczenie przyjęte przez sąd może bowiem zachowywać wierność wobec pierwotnych celów prawodawcy albo całkowicie odchodzić od jego intencji, prowadzić albo nie prowadzić do zmiany zakresu normowania lub zastosowania normy, mieć zastosowanie tylko do konkretnej sprawy albo wpływać na przyszłe orzeczenia, zyskując charakter precedensu, być uznane za dozwoloną wykładnię celowościową lub dynamiczną, błędną wykładnię albo działanie w ogóle niemieszczące się w granicach wykładni.

Po trzecie, najistotniejszym pytaniem, jakie stawiają sobie sądy, dokonując aktualizacji, jest pytanie o cel. Choć sam cel może być różnie rozumiany, to często wyznacza granice pozwalające ustalić zaktualizowane znaczenie i odróżnić dozwoloną aktywność sądu od działalności prawotwórczej. Stosowanie wykładni celowościowej jest podstawową strategią dokonywania aktualizacji wskazywaną jako reguła w przepisach normujących kwestię aktualizacji. Zostaną one omówione w następnym punkcie.

4. Aktualizacja czy nowelizacja?

Trzecie pytanie dotyczy tego, czy w świetle zmieniających się okoliczności to sąd powinien decydować o aktualizacji znaczenia czy przeciwnie – rozstrzygnięcie w tym zakresie należy pozostawić prawodawcy władnemu wszak dokonać nowelizacji przepisów. W piśmiennictwie udziela się na to pytanie wielu odpowiedzi i wysuwa propozycje rozmaitych strategii działania w tym zakresie.

Przeciwnicy, różnie nazywanych³², metod dokonywania sądowej aktualizacji znaczenia tekstu prawnego zwracają uwagę przede wszystkim na dwa problemy związane

²⁹ K.N. Llewellyn, *Remarks on the Theory of Appellate Decision and the Rules or Canons About How Statutes Are to Be Construed*, „Vanderbilt Law Review” 1950, vol. 3, s. 400–401.

³⁰ Zob. A. Barak, *Purposive Interpretation in Law*, Princeton University Press, Princeton 2005.

³¹ Zob. M. Kordela, *Aksjologiczna wykładnia prawa*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Przegląd Prawa i Administracji” 2017, t. 110, s. 149–158; L. Leszczyński, G. Maroń, *Zasady prawa i generalne klauzule odsyłające w operatywnej wykładni prawa*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 2013, vol. 60, nr 2, s. 145–157; S. Tkacz, *Rozumienie sprawiedliwości w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2003.

³² Jak wskazałam na wstępie, to co w niniejszym artykule jest nazywane sądową aktualizacją, nosi różne nazwy w zależności od przyjmowanych koncepcji, kultury prawnej i zakresu sytuacji, które obejmują swoim zasięgiem.

z sądową aktualizacją. Pierwszy dotyczy ochrony pozycji prawodawcy i konieczności dochowania wierności jego pierwotnym intencjom ze względu na cel i charakter jego władzy. Drugi argument jest formułowany z perspektywy konieczności ochrony adresatów przepisów prawa.

Jeśli chodzi o kwestię pierwszą, to trzymanie się pierwotnej intencji jest różnie uzasadniane. Jack Tsen-Ta Lee, krytykując sądową aktualizację przyjmującą postać tzw. *contemporary literalism*, podnosi, że autorzy zazwyczaj w określonym celu używają słów, aby wyrazić takie, a nie inne znaczenie i mało prawdopodobne, by chcieli, żeby ich słowom przypisywano obojętnie jakie rozumienie wedle tego, jak akurat będą one pojmowane w przyszłości³³. W związku z tym proponuje, by interpretując, trzymać się powszechnego publicznego znaczenia tekstu z momentu jego tworzenia³⁴. Z kolei Richard Ekins nazywa semantycznym oportunizmem przypisywanie przez sędziów słowom prawodawcy, któremu winni są posłuszeństwo, takiego znaczenia, jakie uznają za najwygodniejsze w danym momencie³⁵. W literaturze można spotkać się także ze stwierdzeniem, że wykładnia dynamiczna jest pisaniem prawa na nowo³⁶, a więc wkroczeniem w kompetencje prawodawcy.

Jeśli chodzi o kwestię drugą, to dokonywanie aktualizacji może sprawić, że adresaci prawa, którzy mają opierać się na jego przepisach, będą zaskakiwani treścią podejmowanych w ich sprawie decyzji. Martin David Kelly zauważa, że zazwyczaj kompetencja do nowelizowania ustaw jest zarezerwowana dla władzy prawodawczej nie tylko ze względu na jej demokratyczne umocowanie, ale także dlatego, że nowelizacja ma jedynie skutek *pro futuro*, tymczasem sądowe decyzje właściwie zawsze mają charakter retrospektywny³⁷. Przyjęcie ideologii statycznej³⁸ nakierowanej na pierwotne intencje historycznego prawodawcy odnosi się do „wartości, jaką jest stałość prawa, a idąc dalej – pewność adresatów tego prawa, przewidywalność konsekwencji swoich

³³ J.T.-T. Lee, *The Text through time*, „Statute Law Review” 2010, vol. 31, s. 219.

³⁴ *Ibidem*, s. 217–237.

³⁵ R. Ekins, *A critique of radical approaches to rights-consistent statutory interpretation*, „European Human Rights Law Review” 2003, vol. 6, s. 648.

³⁶ Zob. np. D. Raab, *The Assault on Liberty: What Went Wrong with Rights*, HarperCollins UK, London 2009, s. 130. Pisanie prawa na nowo zarzucał przyjmowanej interpretacji m.in. Lord Wilberforce w słynnym kazusie *Royal College of Nursing of the United Kingdom v Department for Health & Social Security* [1981] AC 800, podnosząc, że „to nie jest wykładnia, ale pisanie prawa na nowo. A poza tym nie realizuje zakładanego celu”.

³⁷ M.D. Kelly, *The ‘Always Speaking’ Principle: Cracking an Enigma*, SSRN, 3 August 2023, s. 15, <https://ssrn.com/abstract=4529392> (dostęp: 15.02.2025).

³⁸ W dokonywanym czasem podziale ideologii wykładni na statyczne i dynamiczne podejście statyczne koreluje z ograniczeniem zakresu władzy dyskrecyjnej sędziego, a podejście dynamiczne, umożliwiające aktualizację tekstu prawnego, zapewnia sędziemu większą swobodę. Więcej na temat teorii statycznych i dynamicznych zob. np. T. Grzybowski, *Wpływ zmian prawa na jego wykładnię*, Wolters Kluwer, Warszawa 2013, s. 83–85; J. Wróblewski, *Zagadnienia teorii wykładni prawa ludowego*, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1958, s. 151–175; M. Zieliński, *Wykładnia prawa. Zasady, reguły, wskazówki*, Wolters Kluwer, Warszawa 2012, s. 245–248.

czynów”³⁹. Zbliżonym zagadnieniem jest pytanie o ochronę ugruntowanej wykładni (niekoniecznie utożsamianej z wykładnią najbliższą intencjom historycznego prawodawcy). W literaturze podkreśla się, że adresaci prawa opierają swoje przewidywania co do treści decyzji mającej zapaść w ich sprawie na dominującej w praktyce orzeczniczej wykładni⁴⁰.

Z kolei William Eskridge, autor publikacji na temat dynamicznej wykładni ustaw, podnosi, że statyczne podejście do wykładni zgodne z zaleceniami tzw. *traditional doctrine* jest zwyczajnie przestarzałe w świetle aktualnych badań nad teorią wykładni. Zauważa, że przyjęcie statycznych teorii wykładni zmusza sędziów do odkrywania znaczenia tekstu w terażniejszości z materiałów historycznych, których sens jest często niemożliwy do wiernego odtworzenia. Podkreśla, że wykładnia nie jest archeologicznym odkryciem, ale ma na celu zastosowanie tekstu do bieżących problemów i okoliczności. Eskridge wyróżnia trzy perspektywy przyjmowane w interpretacji prawa: tekstualistyczną (*textual perspective*), historyczną (*historical perspective*) oraz ewolucyjną (*evolutive perspective*). Ta ostatnia odnosi się do ewolucji ustawy i jej aktualnego kontekstu, w szczególności istotnej zmiany okoliczności społecznych i prawnych, która nastąpiła z biegiem czasu⁴¹. W przedstawionym przez niego modelu perspektywa ewolucyjna dominuje, gdy tekst ustawy jest niejasny, a pierwotne oczekiwania prawodawcy zostały wyparte przez późniejsze zmiany społeczne i prawne. W pewnym uproszczeniu można opisać prezentowane przez niego ujęcie następująco: im jaśniejszy i dokładniejszy jest tekst, tym większą wagę należy do niego przykładać. Jeśli ustawa została uchwalona niedawno, a cele prawodawcy zostały jasno wyrażone, to szczególnie istotna będzie perspektywa historyczna, z kolei im bardziej zmieniły się okoliczności, tym ważniejsza staje się perspektywa ewolucyjna⁴².

Głosy uznające wartość teorii dynamicznych umożliwiających sądową aktualizację opierają się na przekonaniu, że podejście dynamiczne zapewnia elastyczność i korespondencję między prawem a pozaprawną rzeczywistością. „Czasami prawodawcy nie nadążają za zbyt nagłymi i głębokimi transformacjami społeczno-politycznymi (tudzież ekonomicznymi), a normy dawnego prawa nie przystają do zmienionej sytuacji (np. hamują obrót gospodarczy), budzą zdecydowany sprzeciw przytłaczającej części ich adresatów lub też ich hipotezy nie obejmują pewnych, istotnych z punktu widzenia systemu prawnego fragmentów rzeczywistości. W takich wypadkach kluczowa rola w dostosowywaniu litery prawa do realiów życia przypada sądom”⁴³.

³⁹ M. Rak-Rozmysłowska, *Poziom związania interpretacji wynikami wykładni językowej*, „Acta Erasmiana” 2014, t. 7, s. 331.

⁴⁰ A. Bielska-Brodziak, M.Ł. Suska, *Pewność prawa a zasada interpretatio retro non agit*, „Archiwum Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej” 2023, nr 3(36), s. 63–65.

⁴¹ W.N. Eskridge Jr, *Dynamic statutory interpretation*, „University of Pennsylvania Law Review” 1986, vol. 135, s. 1482–1483.

⁴² *Ibidem*, s. 1496.

⁴³ K. Kukuryk, *Obowiązkiwanie normy prawa stanowionego w czasie*, w: *Zmiany społeczne a zmiany w prawie*, red. L. Leszczyński, Wydawnictwo UMCS, Lublin 1999, s. 203.

Warto przypomnieć, że wielu polskich autorów, przede wszystkim w okresie transformacji ustrojowej, wysuwało propozycje, by unikać stosowanego nierzadko przez sądy kryptoprawotwórstwa i dokonać jasnej zmiany paradygmatu, wprost pozwalając, by wykładnia pełniła funkcję kreującą⁴⁴.

To, czy i w jaki sposób sądy mają dokonywać aktualizacji znaczenia, może rozstrzygnąć sam prawodawca, w ramach przepisów należących do tzw. prawa interpretacyjnego⁴⁵. Przepisy regulujące aktualizację znaczenia obowiązują w Hiszpanii i Irlandii. Hiszpański prawodawca odnosi się do wskazanego problemu w art. 3 kodeksu cywilnego⁴⁶, który stanowi, że normy mają być interpretowane zgodnie z właściwym znaczeniem zawartych w nich słów, w odniesieniu do kontekstu, historii legislacyjnej i rzeczywistości społecznej z momentu, w którym są stosowane, przy wzięciu pod uwagę zwłaszcza ich ducha i celu. Co ciekawe, w Irlandii, gdzie *judge-made law* jest istotnym źródłem prawa, granice wykładni w zmieniających się okolicznościach są uregulowane w prawie stanowionym w sposób bardziej szczegółowy niż w należącej do kultury *civil law* Hiszpanii. Reguły aktualizacji znajdują się w sekcji 6 Interpretation Act z 2005 r. Zgodnie z tym przepisem, sąd, interpretując prawo, może uwzględnić wszelkie zmiany w prawie, warunkach społecznych, technologii, znaczeniu użytych słów oraz innych istotnych okolicznościach, które wystąpiły od dnia wydania interpretowanego aktu normatywnego, ale tylko w zakresie, w jakim zezwala na to tekst, cel i kontekst. Choć na pierwszy rzut oka przywołane przepisy posługują się ogólnikami i pozostawiają podmiotowi decydującemu o aktualizacji stosunkowo szerokie możliwości dokonania oceny, to konieczność odniesienia się do „celu i ducha” bądź „celu, tekstu i kontekstu” stanowi skonkretyzowane ograniczenie. Wydaje się, że warto, by kwestia aktualizacji została choć zrębowo uregulowana przez prawodawcę, który sam rozstrzygnie, czy tworzone przez niego prawo co do zasady może czy nie może być aktualizowane przez sądy i wyznaczy podstawowe reguły w tym zakresie. „Co do zasady”, bo posługiwanie się kwantyfikatorami wielkimi należałoby uznać w tym przypadku za niepożądany redukcjonizm. Uzupełniające i bardziej szczegółowe kryteria mieszczące się w nakreślonej przez prawodawcę regule nie tylko mogą, ale wręcz powinny być wypracowane w orzecznictwie i doktrynie.

Dopiero na podstawie analizy orzecznictwa możliwe jest dokonanie pełnej rekonstrukcji sądowych strategii przeprowadzania aktualizacji. W tym miejscu jedynie przykładowo można wskazać kilka uzasadnień orzeczeń, w których organy orzekające nie uznały się za uprawnione do dokonania aktualizacji, obrazujących, w jaki sposób same

⁴⁴ L. Morawski, *Precedens a wykładnia*, „Państwo i Prawo” 1996, z. 10, s. 6–7; M. Zieliński, *Współczesne problemy wykładni prawa*, „Państwo i Prawo” 1996, z. 8–9, s. 8; M. Smolak, *Zmiana paradygmatu interpretacyjnego w okresie transformacji ustrojowej w Polsce*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1998, z. 3–4, s. 21–33.

⁴⁵ P. Konca, *Prawo...*, s. 298–299.

⁴⁶ Real Decreto de 24 de julio de 1889 por el que se publica el Código Civil, BOE nr 206, de 25/07/1889, BOE-A-1889-4763.

sądy poszukują odpowiedzi na pytanie, czy w konkretnej sytuacji stosowania prawa są upoważnione do zaktualizowania treści przepisu. W przywołanych w dalszej części orzeczeniach dobrze uwidacznia się perspektywa sądu nakierowana na odczytanie i poszanowanie woli prawodawcy oraz założenie o jego racjonalności⁴⁷.

Jedną ze wskazówek, którą kierują się sądy, jest stwierdzenie, kiedy dana regulacja była nowelizowana. Jeśli nowelizacja była dokonywana stosunkowo niedawno, ale prawodawca nie wprowadził zmian w zakresie, który miałby podlegać aktualizacji, przyjmuje się, że nie chciał ich dokonywać, a zatem aktualizacja nie jest uprawniona. Taką uzupełniającą ogólną regulację z art. 3 *código civil* regułę można wywieść z hiszpańskiego orzecznictwa. Dla przykładu przywołajmy powtarzające się w wielu orzeczeniach uzasadnienie decyzji zapadających na kanwie art. 671 *Ley 1/2000, de 7 de enero, de Enjuiciamiento Civil*, w którym sądy podkreślają wyraźnie, że nie mogą dokonać wykładni aktualizującej, gdyż przepis był w ostatnim czasie przedmiotem kilku reform i gdyby prawodawca chciał go znowelizować, doprecyzowując pewne kwestie, zrobiłby to wyraźnie⁴⁸.

Sądy nierzadko wprost odnoszą się do kwestii świadomości ustawodawcy, oceniając, czy mają do czynienia z przeoczeniem bądź innego rodzaju zaniedbaniem, czy też ze świadomą decyzją o nieregulowaniu danej kwestii albo nieregulowaniu jej w określony sposób.

Jak zauważył polski sąd w jednym z orzeczeń: „projektowane zmiany miały być wprowadzone w życie z dniem 1 stycznia 2020 r., jednak ustawodawca przyspieszył ten termin i zmiany weszły w życie z dniem 1 września 2019 r., co również potwierdza, że ustawodawca miał świadomość potrzeby szybkiego ich wprowadzenia. Istotne jest jednak, że przyspieszając o 4 miesiące wejście w życie niektórych zmian, równocześnie ustawodawca opóźnił aż o 7 miesięcy (do końca marca 2020 r.) uchylene kwestionowanych przez Skarżącą wymogów formalnych (...). Gdyby zatem ustawodawca zaniedbał zniesienia spornego wymogu odrębnego przedkładania organowi celno-skarbowemu ww. dokumentów rozliczeniowych, uzasadnione byłoby branie pod uwagę dynamicznej wykładni omawianych przepisów, uwzględniającej postępującą zmianę otoczenia prawnego (...). Uchwalenie tych zmian 4 lipca 2019 r. potwierdziło więc, że ustawodawca miał już w tym czasie świadomość potrzeby ich wprowadzenia”⁴⁹.

Brak uregulowania pewnych kwestii (w tym przypadku brak dokonania nowelizacji) często traktuje się jak błąd prawodawcy⁵⁰. W tej sytuacji istnieją dwie opcje:

⁴⁷ A. Bator, *Założenie racjonalnego prawodawcy w polskiej debacie teoretycznoprawnej. Punkt wyjścia i jego krytyka*, „Acta Universitas Wratislaviensis. Przegląd Prawa i Administracji” 2020, t. 120, s. 21–34.

⁴⁸ Wyrok Audiencia Provincial w Sewilli z dnia 15 lipca 2021 r., nr 263/2021, ROJ: SAP SE 1218/2021, ECLI:ES:APSE:2021:1218; Wyrok Audiencia Provincial SAP w Walencji z dnia 9 lipca 2021 r., ROJ: SAP V 5184/2021, ECLI:ES:APV:2021:5184; Wyrok Audiencia Provincial w Madrycie z dnia 17 grudnia 2020 r., ROJ: SAP M 14766/2020, ECLI:ES:APM:2020:14766.

⁴⁹ Wyrok WSA w Szczecinie z dnia 29 stycznia 2020 r., I SA/Sz812/19, LEX nr 2799092.

⁵⁰ Z. Tobor, *W poszukiwaniu intencji prawodawcy*, Wolters Kluwer, Warszawa 2013, s. 137.

oczekiwanie, aż sam prawodawca poprawi błąd lub poprawienie błędu przez sądy⁵¹. Jeśli natomiast wolą prawodawcy jest, by przepis nie został znowelizowany (sąd stwierdza, że prawodawca nie popełnił błędu), to niewątpliwie zaktualizowanie tego przepisu przez sąd byłoby tożsame z zastępowaniem prawodawcy w jego podstawowej roli.

W ramach trzeciego pytania istnieją dwie możliwości: dokonanie aktualizacji (1) albo jej niedokonanie (2).

Ad 1. Zgodnie z pierwszą możliwością, sąd stwierdza, że aktualizacja jest potrzebna i to on sam jest uprawniony do jej dokonania. Trzeba w tym miejscu zaznaczyć, że inny „ciężar gatunkowy” mają pierwsze rozstrzygnięcia, dostosowujące znaczenie przepisu do nowych okoliczności w sytuacji przeoczenia prawodawcy, a inny orzeczenia wydawane w sytuacji, w której utrwaliła się już linia orzecznicza aktualizująca przepis. W tym drugim przypadku często można mówić o milczącej zgodzie prawodawcy na ustalenie przez sądy nowego znaczenia przepisu, zaś pierwszy nosi znamiona precedensu⁵².

Ad 2. Druga możliwość polega na niedokonywaniu aktualizacji. Taka decyzja może wynikać z dwóch powodów. Po pierwsze, sąd może stwierdzić, że aktualizacja byłaby potrzebna, ale to nie sąd jest uprawniony do jej dokonania. Może wówczas zasygnalizować potrzebę nowelizacji. Po drugie, sąd może stwierdzić, że prawodawca świadomie nie dokonał nowelizacji, gdyż jego wolą jest, aby przepis pomimo zmian był nadal rozumiany tak jak wcześniej. Również w tej sytuacji w pewnych przypadkach może wysunąć sugestię, by przepis został odpowiednio przeformułowany.

5. Podsumowanie

Zmiana okoliczności może mieć wpływ na sposób rozumienia przepisu, który nie został znowelizowany, jednak sądowa aktualizacja znaczenia przepisu nie zawsze jest uprawniona. Kluczowe jest stwierdzenie, od czego zależy ocena danego przypadku. Szczegółowa analiza treści i statusu reguł aktualizacji wymaga pogłębionych badań. W tym miejscu można jednak poczynić kilka uwag.

Sądowa aktualizacja znaczenia tekstu prawnego to złożony proces, który wymaga dokonania ocen i podjęcia decyzji na różnych płaszczyznach. Dokonując aktualizacji, sąd podejmuje nie jedną, a kilka decyzji. Po pierwsze, stwierdza, że zmiana w danym zakresie nastąpiła. Często zmiany są ewidentne, ale w pewnych przypadkach ocena,

⁵¹ *Ibidem*, s. 136.

⁵² Szerzej na temat precedensu z perspektywy porządku *civil law* zob. np. A. Gross, *Rola precedensu w porządku prawa stanowionego w Polsce – wprowadzenie do problematyki*, „Acta Iuris Stetinensis” 2022, nr 38, s. 109–121; M. Koszowski, *Anglosaska doktryna precedensu. Porównanie z polską praktyką orzeczniczą*, Wydawnictwo: CM Jakub Jagiełło, Warszawa 2009, s. 145–148; *Precedens w polskim systemie prawa*, red. A. Śledzińska-Simon, M. Wyrzykowski, Zakład Praw Człowieka WPIA UW, Warszawa 2010; B. Spaić, *The Authority of Precedents in Civil Law Systems*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2018, vol. 27, no. 1, s. 27–44; Á. Núñez Vaquero, M. Gascón Abellán, *La construcción del precedente en el Civil Law*, Atelier, Barcelona 2020; M. Gascón Abellán, *La técnica del precedente y la argumentación racional*, Tecnos, Madrid 1993.

czy rzeczywiście miały miejsce, może budzić kontrowersje. W takiej sytuacji nie należy aktualizować znaczenia przepisu. Po drugie, sąd rozstrzyga, w jaki sposób zmiana wpływa lub mogłaby wpływać na znaczenie przepisu. Przepisy regulujące aktualizację i aktualizujące orzeczenia często odnoszą się do celu przepisu, którym ma kierować się interpretator. Sam cel może być jednak różnie rozumiany, a niekiedy ten sam przepis realizuje konkurencyjne cele. Jest to jeden z kilku powodów przyjmowania przez sądy różnych znaczeń tych samych zaktualizowanych przepisów – niekoniecznie wszystkie znaczenia będą jednak dopuszczalne w świetle prawa. Powstaje pytanie, związane ściśle z kwestią trzecią, o to, kiedy sąd dokonuje wykładni, co jest jego podstawowym zadaniem, a kiedy wykracza poza jej granice. Po trzecie, sąd decyduje, czy w danym przypadku jest uprawniony do dokonania aktualizacji czy nie. Takie uprawnienie może wynikać zarówno stąd, że prawo w określonych sytuacjach pozwala sądom na podejmowanie innych niż przeprowadzanie wykładni działań, jak i z rozważenia co do intencji prawodawcy pozostawiającego w systemie przepisy o takiej, a nie innej treści.

W przypadku każdej z wymienionych decyzji można wskazać kryteria, które w zależności od przyjętego rozwiązania powinny lub mogłyby być brane pod uwagę przez organ orzekający. Nie sposób w tym miejscu wymienić ich wszystkich ani tym bardziej poddać analizie. Tytułem ilustracji zostały wskazane m.in. następujące pytania pomocnicze, które warto postawić, podejmując decyzję w kwestii aktualizacji: „Czy zmiana jest powszechnie uznana czy budzi kontrowersje?” (kwestia 1), „Jaki był cel aktualizowanej regulacji?” (kwestia 2), „Jakie cele w świetle obecnie obowiązujących przepisów, powszechnie przyjmowanych i deklarowanych przez prawodawcę wartości oraz bieżących potrzeb ma spełniać regulacja?” (kwestia 2), „Kiedy przepis był nowelizowany?” (kwestia 3). Choć bez wątplenia nie jest to wyczerpujący katalog stawianych pytań, to podane przykłady stanowią główne wytyczne, jakimi sądy powinny się kierować, dokonując aktualizacji.

Podstawowe dyrektywy w zakresie dokonywania aktualizacji mogą zostać ustanowione przez samego prawodawcę w tzw. prawie interpretacyjnym. Wysłunięcie hipotezy, że ustalenie reguł w zakresie aktualizacji może zwiększać przewidywalność w procesie stosowania prawa i przynajmniej w niektórych przypadkach ograniczać wątpliwości co do tego, czy władza sądownicza powinna dokonywać aktualizacji czy nie, wydaje się zasadne. Nie ulega jednak wątpliwości, że tego rodzaju przepisy będą zawsze zawierały wyrażenia nieostre oraz podobnie jak wszelkie ustawowe regulacje związane z tematyką wykładni będą wymagały uzupełnienia przez reguły wypracowane w praktyce orzeczniczej, mieszczące się w podstawowych założeniach prawa interpretacyjnego danego państwa.

Summary

Paulina Konca

Judicial Update of the Meaning of a Legal Text in Three Questions

The aim of the article is to illustrate the complexity of the process of judicial updating of the meaning of a legal text in changing circumstances (e.g., developments in technology and science, social changes) and to answer the question about the role of courts and the legislator in such updating. On the basis of an analysis of literature, legislation, and judicial practice, the basic problems of updating a legal text and their selected solutions are presented. The topic has been widely discussed in the context of the Constitution, while the literature on updating statutes is still relatively rare. Meanwhile, the dynamics of external changes is intense. It has become urgent to develop a theoretical framework for this issue. Judges, when updating, must ask themselves three questions. First, has there been a change? Second, what is the impact of the change on the meaning? Third, is the judiciary allowed to update? Within each of them, a question arises as to who is entitled to make a binding conclusion: the courts or the legislature. As for the first question, determining a change is often easy, but in doubtful cases where there is no general agreement that circumstances have changed, judges would be well advised not to update on their own, but to rely on the legislature's assessment of the disputed change. With regard to the second question, judges determine the updated meaning, being primarily guided by the purpose of the regulation. However, even when updating the same provisions, two different judges may come to different conclusions. Finally, as for question three, judges update, *inter alia*, when they conclude that the failure to update is an omission on the part of the legislature and consider themselves entitled to correct this error. Significantly, in some countries, the ability of the judiciary to update arises from legislation: the Irish and Spanish provisions governing the issue are discussed in the article.

Keywords: interpretation, construction, construction in changing circumstances, separation of powers, courts, dynamic interpretation, lawmaker

Literatura

- Ackerman B., *The Living Constitution*, „Harvard Law Review” 2007, vol. 120, no. 7, s. 1737–1812.
- Andrzejewski M., *Samodzielność jurysdykcyjna w procedurach sądowych*, „Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów Uniwersytetu Jagiellońskiego. Nauki Społeczne” 2016, nr 15/4, s. 33–51.
- Bailey D., *Settled Practice in Statutory Interpretation*, „The Cambridge Law Journal” 2022, vol. 81, issue 1, s. 28–49.
- Baldacci C., *The Common Law of Interpretation*, „Virginia Law Review” 2022, vol. 108, no. 5, s. 1243–1288.
- Barak A., *A Judge on Judging: the Role of a Supreme Court in a Democracy*, „Harvard Law Review” 2002, vol. 116, s. 19–162.
- Barak A., *Purposive Interpretation in Law*, Princeton University Press, Princeton 2005.
- Barnett R., Bernick E., *The Letter and the Spirit. A Unified Theory of Originalism*, „The Georgetown Law Journal” 2018, vol. 107, issue 1, s. 1–55.

- Bator A., *Założenie racjonalnego prawodawcy w polskiej debacie teoretycznoprawnej. Punkt wyjścia i jego krytyka*, „Acta Universitas Wratislaviensis. Przegląd Prawa i Administracji” 2020, t. 120, s. 21–34.
- Biały S., *Sprawy rodziny: podstawowe elementy dyskusji nad bioetyką jako nauką*, „Studia nad Rodziną” 2015, t. 19, nr 2(37), s. 7–25.
- Bielska-Brodziak A., Suska M.Ł., *Pewność prawa a zasada interpretatio retro non agit*, „Archiwum Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej” 2023, nr 3(36), s. 51–65.
- Brittain S., *The Case for an Originalist Approach to Constitutional Interpretation in Ireland*, „Trinity College Law Review” 2010, no. 13, s. 71–93.
- Brożek B., Soniewicka M., Stelmach J., Załuski W., *Paradoksy bioetyki prawniczej*, Wolters Kluwer, Warszawa 2010.
- Cerdeira Bravo de Mansilla G., *Constitucionalidad de la Ley 13/2005, sobre el matrimonio homosexual un ejemplo, hoy, de interpretación sociológica o evolutiva, fundada en razones de igualdad*, „Revista de derecho privado” 2013, n° 97/2, s. 25–86.
- Choduń A., T. Grzybowski, *„Jednolitość orzecznictwa a paradygmat interpretacyjny ze szczególnym uwzględnieniem reguły clara non sunt interpretanda” – artykuł polemiczny*, „Archiwum Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej” 2014, nr 2(9), s. 134–140.
- Ciszewski W., *Kazus łódzkiego drukarza (uwagi do artykułu Mikołaja Iwańskiego z perspektywy teorii prawa)*, „Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych” 2019, z. 2, s. 59–73.
- Clark C.E., Trubek, D.M., *The creative role of the judge: restraint and freedom in the common law tradition*, „The Yale Law Journal” 1961, vol. 71, no. 2, s. 255–276.
- Damasiewicz A., *Niezawisłość sędziego cywilisty w kontekście stabilności prawa*, w: *Stabilność prawa w kontekście wartości, instytucji i funkcjonowania systemu prawnego*, red. T. Biernat, Oficyna Wydawnicza AFM, Kraków 2016, s. 141–170.
- Domaradzki J., *O definicjach zdrowia i choroby*, „Folia Medica Lodziensia” 2013, vol. 40, nr 1, s. 5–29.
- Dworkin R., *Law’s Empire*, Harvard University Press, Cambridge, Mass. – London 1986.
- Ekins R., *A critique of radical approaches to rights-consistent statutory interpretation*, „European Human Rights Law Review” 2003, vol. 6, s. 641–650.
- Endicott T., *Legal Interpretation*, w: *The Routledge Companion to Philosophy of Law*, ed. A. Marmor, Routledge, New York 2012.
- Eskridge W.N., Jr, *Dynamic statutory interpretation*, „University of Pennsylvania Law Review” 1986, vol. 135, s. 1479–1555.
- Eskridge W., *Dynamic Statutory Interpretation*, Harvard University Press, Cambridge, Mass. – London 1994.
- Gascón Abellán M., *La técnica del precedente y la argumentación racional*, Tecnos, Madrid 1993.
- Geddis A., Fenton B., *“Which Is to Be Master?” – Rights-Friendly Statutory Interpretation in New Zealand and the United Kingdom*, „Arizona Journal of International and Comparative Law” 2008, vol. 25, s. 733–778.
- Gizbert-Studnicki T., *Oryginalizm i living constitutionalism a koncepcja państwa prawnego*, w: *Państwo prawa i prawo karne. Księga jubileuszowa Profesora Andrzeja Zolla*, t. 1, red. P. Kardas, T. Sroka, W. Wróbel, Wolters Kluwer, Warszawa 2012, s. 147–165.
- Golecki M.J., Wojciechowski B., *Conceptualising judicial application of law in the Polish theory of legal interpretation*, „Review of Central and East European Law” 2020, vol. 45, no. 2–3, s. 229–247.

- Gross A., *Rola precedensu w porządku prawa stanowionego w Polsce – wprowadzenie do problematyki*, „Acta Iuris Stetinensis” 2022, nr 38, s. 109–121.
- Grotkowska K., Kobyliński K., *Analiza argumentu zdrowia publicznego w dyskusji nad legalizacją miękkich narkotyków*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Iuridica” 2016, nr 76, s. 63–76.
- Grzybowski T., *Jednolitość orzecznictwa a paradygmat interpretacyjny (ze szczególnym uwzględnieniem reguły clara non sunt interpretanda)*, „Archiwum Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej” 2013, nr 2(7), s. 25–37.
- Grzybowski T., *Wpływ zmian prawa na jego wykładnię*, Wolters Kluwer, Warszawa 2013.
- Iwański M., *Odpowiedzialność za odmowę świadczenia usługi (art. 138 Kodeksu wykroczeń) na tle kolizji zasad konstytucyjnych. Rozważania na kanwie przypadku łódzkiego drukarza o styku prawa karnego sensu largo oraz prawa konstytucyjnego*, „Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych” 2018, z. 7, s. 1–46.
- Jackson R.H., *The Meaning of Statutes: What Congress Says or What the Court Says*, „American Bar Association Journal” 1948, vol. 34, s. 535–538.
- Jellum L.D., *“Which is to be master,” the judiciary or the legislature? When statutory directives violate separation of powers*, „UCLA Law Review” 2009, vol. 56, s. 837–898.
- Jipping T.L., *Which is to Be Master: The People, Judges, and the Constitution’s Meaning*, „Liberty UL Review” 2007, vol. 2, s. 419–458.
- Keane R., *Judges as lawmakers: the Irish experience*, „Radharc” 2003, vol. 4, s. 81–98.
- Kelly M.D., *The ‘Always Speaking’ Principle: Cracking an Enigma*, SSRN, 3 August 2023, <https://ssrn.com/abstract=4529392> (dostęp: 15.02.2025).
- Konca P., *Prawo interpretacyjne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2022.
- Kordela M., *Aksjologiczna wykładnia prawa*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Przegląd Prawa i Administracji” 2017, t. 110, s. 149–158.
- Koszurowski M., *Anglosaska doktryna precedensu. Porównanie z polską praktyką orzecniczą*, Wydawnictwo: CM Jakub Jagiełło, Warszawa 2009.
- Kotowski A., Krzewicki J., *O związkach prawa, wolności i moralności w kontekście dyrektyw wykładni prawa – uwagi na tle sprawy „łódzkiego drukarza”*, „Prokuratura i Prawo” 2018, nr 12, s. 85–118.
- Królikowski M., *Mechanizm sądowego miarkowania wysokości zachowku jako przejaw dynamicznej wykładni prawa cywilnego*, „Przegląd Prawa i Administracji” 2020, t. 120, cz. 2, s. 405–416.
- Kukuryk K., *Obowiązki normy prawa stanowionego w czasie*, w: *Zmiany społeczne a zmiany w prawie*, red. L. Leszczyński, Wydawnictwo UMCS, Lublin 1999.
- Lee J.T.-T., *The Text through time*, „Statute Law Review” 2010, vol. 31, s. 217–237.
- Lee T.R., Mouritsen S.C., *Judging Ordinary Meaning*, „The Yale Law Journal” 2017, vol. 127, s. 788–879.
- Leszczyński L., Maroń G., *Zasady prawa i generalne klauzule odsyłające w operatywnej wykładni prawa*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, sectio G (Ius), 2013, vol. 60, nr 2, s. 145–157.
- Llewellyn K.N., *Remarks on the Theory of Appellate Decision and the Rules or Canons About How Statutes Are to Be Construed*, „Vanderbilt Law Review” 1950, vol. 3, s. 395–406.
- Maraniello P.A., *El activismo judicial, una herramienta de protección constitucional*, „Tla-melau: revista de ciencias sociales” 2012, n° 32, s. 46–83.
- Maroń G., *Oryginalizm Antonina Scalii jako teoria wykładni prawa*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2010, nr 4, s. 23–52.
- Maroń G., *Sędziowie jako „arbitrzy moralni” i „moralści” na przykładzie wybranych orzeczeń sądów karnych*, „Prokuratura i Prawo” 2020, nr 10–11, s. 5–38.

- Mazurek A., *Jeszcze adoracja, czy już przestępstwo? Regulacje prawne a werbalna przemoc seksualna wobec kobiet*, w: *Naukowa analiza wybranych problemów społecznych*, red. K. Kalbarczyk, K. Skrzątek, Wydawnictwo Naukowe Tygiel, Lublin 2020, s. 249–258.
- Morawski L., *Precedens a wykładnia*, „Państwo i Prawo” 1996, z. 10, s. 3–22.
- Morawski L., *Zasada trójpodziału władzy. Trybunał Konstytucyjny i aktywizm sędziowski*, „Przegląd Sejmowy” 2009, nr 4, s. 59–74.
- Núñez Vaquero Á., Gascón Abellán M., *La construcción del precedente en el Civil Law*, Atelier, Barcelona 2020.
- Ostafiński W., *Jestem agresywny czy stanowczy? O komunikowaniu agresji i mowie nienawiści we współczesnej rzeczywistości społecznej*, „Edukacja. Terapia. Opieka” 2020, vol. 2, s. 20–32.
- Piątkowski J., *Modyfikacja tekstu prawnego w orzecznictwie Sądu Najwyższego – problem wykładni prawa czy niedozwolona wypowiedź normatywna*, „Studia z Zakresu Prawa Pracy i Polityki Społecznej” 2024, t. 31, z. 1, s. 29–41.
- Raab D., *The Assault on Liberty: What Went Wrong with Rights*, HarperCollins UK, London 2009.
- Rak-Rozmysłowska M., *Poziom związania interpretacji wynikami wykładni językowej*, „Acta Eramiana” 2014, t. 7, s. 319–338.
- Robertson M., *The Impossibility of Textualism and the Pervasiveness of Rewriting in Law*, „Canadian Journal of Law and Jurisprudence” 2009, vol. 22, s. 381–406.
- Scalia A., Garner B.A., *Reading Law: The Interpretation of Legal Texts*, West Group, St. Paul 2012.
- Skuczyński P., Zirk-Sadowski M., *Dwa wymiary etyki zawodowej sędziów*, „Krajowa Rada Sądownictwa” 2012, nr 1, s. 12–22.
- Smolak M., *Zmiana paradygmatu interpretacyjnego w okresie transformacji ustrojowej w Polsce*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1998, z. 3–4, s. 21–33.
- Solum L.B., *Originalism and Constitutional Construction*, „Fordham Law Review” 2013, vol. 82, no. 2, s. 453–538.
- Spaić B., *The Authority of Precedents in Civil Law Systems*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2018, vol. 27, no. 1, s. 27–44.
- Stelmach J., *Czego nie wiemy o bioetyce prawniczej?*, w: *Rozprawy i studia. Księga pamiątkowa dedykowana profesorowi Aleksandrowi Lichorowiczowi*, red. E. Kremer, Z. Truskiewicz, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2009, s. 231–239.
- Strauss D.A., *Do We Have a Living Constitution?*, „Drake Law Review” 2011, vol. 59, s. 973–984.
- Śledzińska-Simon A., Wyrzykowski M. (red.), *Precedens w polskim systemie prawa*, Zakład Praw Człowieka WPiA UW, Warszawa 2010.
- Tkacz S., *Rozumienie sprawiedliwości w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2003.
- Tobor Z., *W poszukiwaniu intencji prawodawcy*, Wolters Kluwer, Warszawa 2013.
- Visegrády A., *Prawo sędziowskie na Węgrzech*, „Filozofia Publiczna i Edukacja Demokratyczna” 2013, t. 2, s. 6–21.
- Vong D., *Binding precedent and English judicial law-making*, „Jura Falconis” 1984, no. 21, s. 318–346.
- Wróblewski J., *Sądowe stosowanie prawa a prawotwórstwo*, „Państwo i Prawo” 1967, z. 6, s. 865–878.
- Wróblewski J., *Zagadnienia teorii wykładni prawa ludowego*, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1958.
- Zieliński M., *Współczesne problemy wykładni prawa*, „Państwo i Prawo” 1996, z. 8–9, s. 5–15.
- Zieliński M., *Wykładnia prawa. Zasady, reguły, wskazówki*, Wolters Kluwer, Warszawa 2012.